

تحلیل محتوای کتبی و کتبی مصاحبه‌ها و پیام‌های امام خمینی (ره) بر اساس صحیفه امام

دکتر یحیی فوزی

عضو هیئت علمی پژوهشکده امام خمینی (ره) و انقلاب اسلامی
yahyafozi@yahoo.com

فاطمه قربانی

دانشجوی دکتری مطالعات سیاسی انقلاب اسلامی دانشگاه شاهد
Mosafer.fghp@gmail.com

چکیده

مصاحبه‌ها، گفتگوها و پیام‌های امام خمینی (س) که در ۲۱ جلد در مجموعه‌ای با عنوان صحیفه امام منتشر شده است، بخش مهمی از محتوای این مجموعه را تشکیل می‌دهند. در واقع، عمده مطالب و مبانی فکری و سیاسی امام (ره) که در جریان پیروزی انقلاب اسلامی تاثیرگذار بود از طریق مصاحبه‌ها به طور کلی با رسانه‌های خارجی و خبرگزاری‌هایی بود که به گوش مردم حقیقت طلب ایران و سایر جهانیان می‌رسید. بخش عمده‌ای از تحولات خارجی و مسائل سیاسی داخلی نیز در قالب پیام از طرف امام (ره) راهنمای عمل در تعیین سیاست‌های کلی نظام بود. پژوهش پیش رو با استفاده از روش تحلیل محتوای کمی و کیفی به بررسی محورهای عمده و مورد تاکید حضرت امام در مصاحبه‌ها و پیام‌های ایشان می‌پردازد. **کلید واژگان:** امام خمینی (ره)، صحیفه، مصاحبه و گفتگو، پیام‌ها، تحلیل محتوا.

مقدمه

پیام‌های سیاسی و دینی بخشی از مهمترین آثار مکتوب امام خمینی (ره) هستند که در صحیفه امام گردآوری شده و در سیر تاریخی خود منتشر گردیده‌اند. صدور و انتشار این پیام‌ها در واقع اصلی‌ترین محور ارتباطی واسطه حضرت امام با مردم و پیروان ایشان است. از رهگذر همین پیام‌ها موج خیزش علیه رژیم شاهنشاهی در جریان لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی و موج قیام ۱۵ خرداد در سال ۱۳۴۲ آغاز شد و در تمام دوران مبارزات ملت ایران، این پیام‌ها و اعلامیه‌های امام بود که آیین قیام و مبانی فکری و سیاسی انقلاب، اولویت‌ها، شعارها و رویکردهای آن را در هر مرحله از مراحل دشوار انقلاب تعیین می‌نمود. از طرفی دیگر، آنچه که در عصر ارتباطات در عرصه سیاسی تجلی بیشتری می‌یابد، انجام مصاحبه‌هایی با رسانه‌های گروهی از سوی رهبران فکری و سیاسی و تبیین مواضع و دیدگاه‌ها و رفع شبهات و ابهامات از طریق پرسش به خبرنگاران یکی از ابزارهای موثر در ایجاد ارتباط و جهت‌دهی افکار عمومی است. امام خمینی (س) با آگاهی از اهمیت این پدیده به محض رفع محدودیت‌ها، اصحاب جراید و خبرگزاری‌ها را به حضور می‌پذیرفت. لازم به توضیح است که، پیام‌ها و مصاحبه‌های حضرت امام (ره) بخش مهمی از آثار سیاسی ایشان را تشکیل می‌دهند که در این مجال با استفاده از روش تحلیل محتوای کمی و کیفی و با تکیه بر صحیفه امام به بررسی و تحلیل محتوای این دو بخش از این کتاب ارزشمند پرداخته می‌شود.

بنابراین، هدف از این پژوهش، بررسی کمی و کیفی مصاحبه‌ها و پیام‌های امام با محوریت کتاب صحیفه امام و استفاده از روش تحلیل محتوا است. این پژوهش در پی آن است تا به اطلاعاتی جامع به صورت آماری و کمی و هم به صورت محتوایی و کیفی از بیانات امام در قالب‌های بیان شده، دست یابد. بدین منظور دو سوال اصلی برای این پژوهش مطرح می‌شود: مهم‌ترین محورهای مصاحبه‌های امام با رسانه‌های خارجی و داخلی کدامند؟ مهم‌ترین موارد مطرح شده در پیام‌های امام کدامند؟ فراوانی مربوط به هر کدام از محورها در مصاحبه‌ها و پیام‌ها چگونه است؟ این پژوهش با بررسی محتوای کتاب ارزشمند صحیفه امام به محورهای سیاسی موجود در کلام امام می‌پردازد. محورهای سیاسی برای هر کدام از این دو در قسمت مربوطه تشریح می‌گردند.

روش پژوهش

تحلیل محتوا از روش های مرسوم، برای مطالعه دقیق و نظام مند انواع متون، بویژه متون رسانه ای است و در تمام شاخه های علوم اجتماعی کاربرد دارد. اگر بیرون کشیدن محتوای یک متن نوعی گردآوری داده ها در نظر گرفته شود، تحلیل محتوای آن در زمره روش های گردآوری اطلاعات نیز به شمار می رود و تنها روشی برای تحلیل متون و اسناد موجود پنداشته نمی شود. منظور از محتوا انواع واحدهای انتقال پیام، اعم از واژه ها، معانی، نمادها و تصاویری است که در یک متن یافت می شود. متن نیز به معنای هرگونه نوشته، گفتار یا تصویری است که به عنوان وسیله ای برای ارتباط گیری به کار می رود. بنابراین، متون گوناگون ممکن است نوشتاری، دیداری و شنیداری یا آمیزه ای از آن ها باشند. منابعی که برای تحلیل محتوا به کار می روند عبارتند از: انواع متون چاپی، دست نوشته ها، تصاویر، فیلم ها، نوارهای مکالمه یا سخنرانی و نظایر آن ها. رسم بر آن است که انواع گوناگون متون نخست به شکل نوشتاری تبدیل و سپس تحلیل محتوا شوند. بنابراین، متن مصاحبه ها یا سخنرانی ها نخست روی کاغذ نوشته و سپس تحلیل محتوا می شوند. (سیدامامی ۱۳۹۰: ۳۷۷).

تعاریف روش تحلیل محتوا به مرور زمان با توسعه فنون و به کارگیری ابزار موجود برای مطالعه مسائل جدید و مطالب گوناگون دچار تغییر شده است. کاپلان می گوید: روش تحلیل محتوا، معناشناسی آماری مباحث سیاسی است. «براین» در تعریف از تحلیل محتوا می گوید:

تحلیل محتوا مرحله ای از جمع آوری اطلاعات است که در آن محتوای ارتباطات از طریق بکارگیری عمقی و منتظم قواعد مقوله بندی به اطلاعاتی که می توانند خلاصه یا با هم مقایسه شوند، تغییر شکل می یابد. (ساروخانی ۱۳۸۷)

در تحلیل محتوا، داده هایی که به شکل متن یا مجموعه ای از پیام ها وجود دارد و برای مثال در قالب کلمه ها و جمله ها بیان شده است. با شمارش نظام مند به برخی کمیت ها تبدیل می گردد و این کمیت ها به مثابه مقیاس متغیرهای خاصی در نظر گرفته می شود. پژوهشگر می تواند به وسیله تحلیل محتوا، مضمون متون متعددی را به کمک فنون کمی تحلیل و مقایسه کند. (Neuman2000:266) پژوهشگری که تحلیل محتوا را به مثابه روشی کیفی به

کار می‌برد، به جای تمرکز بر محصول نهایی یا پیام‌های تولید شده، بر فرآیند تولید پیام‌ها یا مضمون اجتماعی ساخت‌متون تأکید می‌کند و مولف یا تولیدکننده پیام را فاعل خودآگاهی در نظر می‌گیرد که در شرایط خاصی مخاطبانی را مورد توجه قرار داده و بنابراین، وظیفه تحلیل‌گر خواندن متن براساس نمادهای موجود در آن است. در تحلیل محتوای رایج یا کمی، کمیت برخی واحدهای تحلیل (لغات، عبارات، نمادها و...) شاخص برخی متغیرها در نظر گرفته می‌شود و نیات مولف از جنبه ذهنی آن تهی می‌گردد و تنها شاخص کمی می‌یابد. برلسون از پیشگامان معروف تحلیل محتوا به عنوان یک روش مستقل پژوهشی است و این روش را فنی برای «توصیف عینی، نظام یافته، عینی و کمی» متون می‌داندست. کرلینگر (۱۹۸۶) تحلیل محتوا را «روشی برای مطالعه و تحلیل ارتباطات به شیوه‌ای نظام مند، عینی و کمی برای اندازه‌گیری متغیرها» می‌داند. آنچه در اینجا مشهود است تأکید بر نظام یافتگی، عینیت، کمیت‌یابی و تکرارپذیری روش‌های مذکور است. تحلیل محتوا به عنوان روشی برای اندازه‌گیری برخی متغیرها نخستین بار در جریان جنگ جهانی دوم به کار گرفته شد. آمریکایی‌ها با مقایسه حجم متفاوت پیام‌های ارتباطی میان نیروهای ژاپنی در پایگاه‌های گوناگون در ارتش ژاپن در جزایر اقیانوس آرام تا حدودی به عملیاتی که قرار بود از یک پایگاه آغاز شود، پی بردند. هر بار که حجم ارتباطات با پایگاهی افزایش غیرعادی می‌یافت، مشخص می‌شد که قرار است از آن پایگاه عملیاتی آغاز شود. پس از جنگ، تحلیل محتوا برای مطالعه تبلیغات در روزنامه‌ها و رادیوها مورد استفاده قرار گرفت. تحلیل محتوا به عنوان روشی برای طبقه‌بندی و تحلیل مطالب روزنامه‌ها در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم به طور محدود از سوی برخی از پژوهشگران به کار رفته است. تحلیل محتوا به مثابه فنی متمایز برای پژوهش‌های علوم اجتماعی و نه صرفاً تحلیل کمی روزنامه‌ها با کارهای پژوهشی برلسون و لازارسفلد در اواخر دهه ۱۹۴۰ میلادی آغاز شد. با انتشار کتاب برلسون در سال ۱۹۴۸ م. روش تحلیل محتوا در علوم اجتماعی مورد شناسایی رسمی قرار گرفت. امروزه این روش در علوم ارتباطات بیشترین کاربرد را دارد اما فنی سودمند در برخی از حوزه‌های علوم سیاسی نیز به شمار می‌رود، بویژه در عصری که سیاست به سرعت چهره‌ای رسانه‌ای به خود گرفته است. (سیدامامی ۱۳۹۰: ۳۷۷-۳۷۹)

در روش تحلیل محتوا فرض بر این است که با تحلیل پیام‌های زبانی می‌توان به کشف معانی، اولویت‌ها، نگرش‌ها، شیوه‌های درک و سازمان‌یافتگی جهان دست یافت.

(Wikinson&Birmingham2003: 68) این روش انعطاف پذیری بسیار بالایی دارد و همین ویژگی، آن را برای استفاده در شرایط کاملاً متغیر و متفاوت، مهیا ساخته است. امکانات گسترده ای که برای تحقیق در روش تحلیل محتوا وجود دارد، مرهون تغییراتی است که این روش تحقیقی در طول زمان پذیرفته است؛ اما به دلیل نبود تعریف واحد و چهارچوب یکنواخت برای استفاده از این روش، هنوز هم کاربرد آن با ابهامات و پرسش‌هایی روبه‌رو است.

به هر حال می‌توان گفت که محققان به تحلیل محتوا به منزله روشی انعطاف پذیر برای تحلیل اطلاعات توجهی ویژه دارند. تحلیل محتوا بیانگر رویکردهای تحلیل گوناگون است و هر محقق با توجه به نوع مطالعه و با توجه به علاقه خود می‌تواند نوع ویژه ای از تحلیل محتوا را برگزیند. اگرچه انعطاف پذیری در تحلیل محتوای انواع گوناگون تحقیق سودمند است، فقدان تعریف و رویه قطعی می‌تواند محدودیت جدی در کاربرد این روش تحقیق پدید آورد. تحلیل محتوا معمولاً به دو روش تحلیل محتوای کمی و کیفی انجام می‌شود و محقق می‌باید بر اساس طرح موضوع و با توجه به نوع استفاده از تحلیل محتوا و روال به کارگیری آن در مطالعه، از این دو نوع روش سود ببرد تا از سردرگمی و ابهام کاربرد میان دو روش دوری گزیند. (ایمان و نوشادی ۱۳۹۰: ۱۸-۱۹).

در تحلیل محتوای کمی به شمارش فراوانی حضور یک واحد تحلیلی، مانند یک واژه و اصطلاح یا یک مضمون در متن پرداخته می‌شود و فرض بر این است که فراوانی بیشتر یک واحد، نشانگر اهمیت و جایگاه آن در متن مورد نظر است. (تبریزی ۱۳۹۳: ۱۰۹) با توجه به محدودیت‌های روش کمی و عدم دریافت و درک معانی پنهان در پس اجزای متن، تحلیل محتوای کیفی به درک موضوع تحقیق با در نظر گرفتن بافت ارتباطی که موضوع مطالعه در آن ریشه دارد (نظیر نیت مولف و زمینه فرهنگی موضوع)، ویژگی‌های متن (مانند بافت غیرزبانی، نشانه‌شناختی، دستوری و...) و ویژگی‌های گروه هدف و دریافت کنندگان اقدام می‌کند (Mayring2000: 267) تحلیل محتوای کیفی می‌کوشد ضمن حفظ مزایای تحلیل محتوای کمی به زمینه یا بافت ارتباط نیز توجه کند و از آن نیز اطلاعاتی به دست آورد. همچون روش نظریه برآمده از داده ۱، مقوله‌ها در روش تحلیل محتوای کیفی از بررسی عمیق متن و یافتن شباهت‌های بین محتواها و کنارهم قرار دادن آن‌ها و انتخاب نام واحدی برای آن‌ها به دست

می‌آید. (منوچهری ۱۳۸۷: ۱۹۷)

تحلیل محتوای کیفی در جایی نمود می‌یابد که تحلیل کمی به محدودیت‌هایی می‌رسد. تحلیل محتوای کیفی نوعی روش تحقیقی برای تفسیر ذهنی محتوایی داده‌های متنی از طریق فرایندهای طبقه‌بندی نظام‌مند، کدبندی و تم‌سازی یا طراحی الگوهای شناخته شده است. تحلیل محتوای کیفی بر اساس نظریه شیبه و شانون به سه دسته تقسیم می‌شود: ۱- تحلیل محتوای عرفی و قراردادی؛ ۲- تحلیل محتوای جهت‌دار؛ ۳- تحلیل محتوای تلخیصی یا تجمعی

تحلیل محتوای عرفی با هدف شرح یک پدیده در مطالعات به کار می‌رود و هنگامی مناسب است که نظریه‌های موجود یا ادبیات تحقیق در باره پدیده مورد مطالعه محدود باشد و مقوله‌های تحلیل از داده‌ها به دست می‌آیند. تحلیل محتوای جهت‌دار زمانی به کار می‌رود که تحقیقات قبلی درباره یک پدیده یا کامل نیستند یا به توصیف‌های بیشتری نیازمندند. هدف از این تحلیل محتوا، معتبر ساختن و گسترش دادن مفهومی چهارچوب نظریه و یا خود نظریه است. تحلیل محتوای تلخیصی نیز همان شناسایی و کمی کردن کلمات یا مضامین ویژه موجود در متن با هدف چگونگی کاربرد این کلمات یا محتوای آن‌ها در متن آغاز می‌شود. این کمیت‌سازی نه تنها تلاشی برای فهم معنای کلمات است، بیشتر از آن، کشف کاربرد این کلمات در متن است. در تحلیل محتوای تلخیصی، کلمات کلیدی از قبل و در ضمن تحلیل داده‌ها تعریف می‌شوند و علاقه محقق یا ادبیات تحقیق ملاک تعیین کلمات کلیدی است. (ایمان و نوشادی ۱۳۹۰: ۲۰-۲۸).

برای هر پژوهشی که از روش تحلیل محتوا استفاده می‌کند، می‌توان این هفت مرحله را برشمرد: ۱. بیان مسأله و تعیین اهداف تحقیق؛ ۲. تعیین پرسش و فرضیه‌های تحقیق؛ ۳. تعیین محتوای مورد نظر برای تحقیق و انتخاب نمونه؛ ۴. تدوین فهرستی از موضوع‌ها و تعیین مقوله‌ها؛ ۵. انجام تحلیل محتوا و تعیین فراوانی مقوله‌ها؛ ۶. تجزیه و تحلیل نتایج به دست آمده؛ ۷. روایی و پایایی روش.

در این روش دو عنصر اصلی مطرح‌اند: واحد تحلیل و مقوله تحلیل. واحد تحلیل کوچکترین جزء پیکره متن است که برای رسیدن به هدف تحقیق، اندازه‌گیری و شمارش می‌شود. واحد تحلیل اغلب می‌تواند در بردارنده کلمه، جمله، پاراگراف، عکس یا صفحه باشد. منظور از مقوله

تحلیل این است که هنگامی که واحد تحلیل معین شد، باید مشخص شود که واحدهای استخراج شده و شمارش شده چگونه دسته بندی می‌شوند. عناوین این دسته بندی ها، مقوله تحلیل را تشکیل می‌دهند. در نهایت واحدهای تحلیل بر اساس مقوله های تحلیل دسته بندی می‌شوند تا مراحل شمارش و تحلیل اطلاعات صورت بگیرد (منوچهری ۱۳۸۷: ۱۹۶-۱۹۸). همچنین در تحلیل محتوا به فراوانی (دفعات تکرار یا وقوع یک مقوله)، جهت (موافق، مخالف یا بی طرف)، شدت (قدرت یا غلظت پیام در جهت خاص)، حجم (میزان فضا یا دقت اختصاص داده شده به یک پیام در متن) توجه می‌شود (سیدامامی ۱۳۹۰: ۳۸۴-۳۸۵).

با توجه به روش پژوهش بیان شده، مباحث سیاسی امام (ره) به عنوان واحد تحلیل با تقسیم به مقوله های گوناگون مورد بررسی قرار می‌گیرد. مقوله های سیاسی موجود در پیام ها عبارتند از: دین و سیاست، جایگاه و مقام روحانیت، تداوم مبارزه، وحدت، مقاومت و استقلال از بیگانگان، توصیه به حجاج بیت الله الحرام، ارزیابی شرایط ایران و دستاوردهای انقلاب اسلامی، مردم و مسئولان نظام، وضعیت فلسطین، لبنان و جنایات اسرائیل، اقدامات و جنایات شاه، آمریکا و دخالت های آن در ایران، جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، وضعیت و تحولات کردستان، گروهک ها و توطئه های آنان؛ نیروهای مسلح قبل و بعد از انقلاب. این محورها در سیزده مورد مشخص گردیده اند.

مقوله های سیاسی موجود در مصاحبه ها و گفتگوهای صحیفه امام (ره) به این شرح است: علل شکل گیری انقلاب اسلامی، ماهیت جمهوری اسلامی و آینده آن، لزوم برکناری شاه و برچیده شدن نظام غیرقانونی سلطنت؛ قیام مسلحانه، ارتش شاه، اقدامات آمریکا علیه ایران، اقدامات دولت عراق نسبت به ایران، و جوب مبارزه با اسرائیل و ضرورت همکاری با فلسطینی ها، عدم همکاری با شوروی و کمونیست ها، احترام متقابل در رابطه با سایر دولت ها، وضع اقلیت ها در ایران، این محورها در ده مورد تعیین شده اند.

- تحلیل آماری محورهای موجود در پیام‌ها، مصاحبه‌ها، گفتگوهای صحیفه امام خمینی(ره)

الف: پیام‌ها

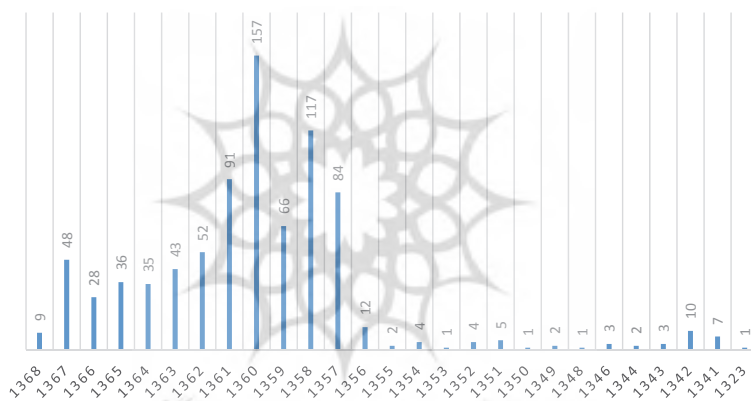
شماره ۱: جدول پیام‌های سیاسی و پیام‌های تشکر امام (ره) به تبریکات و تسلیت‌های مرتبط با اعیاد و مناسبت‌های مختلف سیاسی و غیرسیاسی

پیام‌های تشکر به تبریکات (وقایع سیاسی)	پیام‌های تشکر به تبریکات (مناسبت‌های مذهبی و ملی)	پیام‌های تشکر به تسلیت‌ها (برای اشخاص و وقایع سیاسی)	پیام‌های قدردانی و تشکر و پیام‌های سیاسی به طور اختصاصی و عمومی	سال / عنوان
-	-	-	۱	۱۳۲۳
-	-	-	۷	۱۳۴۱
-	-	-	۱۰	۱۳۴۲
-	-	-	۳	۱۳۴۳
-	-	-	۲	۱۳۴۴
-	-	-	۳	۱۳۴۶
-	-	-	۱	۱۳۴۸
-	-	-	۲	۱۳۴۹
-	-	-	۱	۱۳۵۰
-	-	-	۵	۱۳۵۱
-	-	-	۴	۱۳۵۲
-	-	-	۱	۱۳۵۳
-	-	-	۴	۱۳۵۴
-	-	-	۲	۱۳۵۵
-	-	-	۱۲	۱۳۵۶
۱	-	-	۸۳	۱۳۵۷
۷	۲	۲	۱۰۶	۱۳۵۸
۲۰	-	۱	۴۵	۱۳۵۹
۱۸	۳۷	۶۴	۳۸	۱۳۶۰

۲۱	۲۷	۲	۴۱	۱۳۶۱
۱۰	۱۹	۳	۲۰	۱۳۶۲
۶	۱۸	۱	۱۸	۱۳۶۳
۱۱	۱۱	-	۱۳	۱۳۶۴
۱۰	۱۶	-	۱۰	۱۳۶۵
۸	۱۵	-	۵	۱۳۶۶
۱۱	۱۷	-	۲۰	۱۳۶۷
-	۵	-	۴	۱۳۶۸

شماره ۲: نمودار مربوط به پیام‌های سیاسی و پیام‌های تشکر امام (ره)

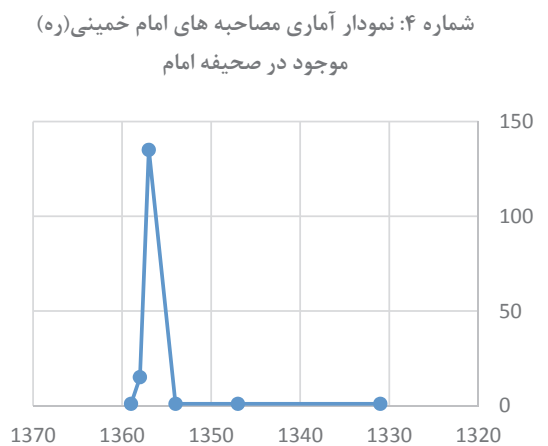
مقایسه تعداد پیام‌های صادر شده از سوی امام خمینی (ره) طی سال‌های 1323-1368

جدول و نمودار مربوط به مصاحبه‌ها و گفتگوهای صحیفه امام (ره)

شماره ۳: تعداد مصاحبه‌ها و گفتگوهای امام خمینی (ره) در سال‌های مختلف		
ردیف	سال	تعداد مصاحبه‌ها
۱	۱۳۳۱	۱
۲	۱۳۴۷	۱
۳	۱۳۵۴	۱
۴	۱۳۵۷	۱۳۵
۵	۱۳۵۸	۱۵
۶	۱۳۵۹	۱

شماره ۴: نمودار آماری مصاحبه های امام خمینی (ره)
موجود در صحیفه امام

بر اساس محاسبه های انجام شده در ۲۱ جلد صحیفه تعداد ۸۲۴ پیام از امام خمینی (س) برشمرده شد که بیشترین تعداد آن در سال ۱۳۶۰ با ۱۵۷ و سال ۱۳۵۸ با تعداد ۱۱۷ پیام است. در زمان هایی که حضرت امام ابزارهای سخنرانی، مصاحبه یا گفتگو را به دلیل شرایط و اوضاع در اختیار نداشتند، از عنصر پیام دهی استفاده می کردند. این پیام ها و انتشار آن ها در ایران شور و نشاطی انقلابی در جوانان ایجاد کرد که نمود آن در پیروزی انقلاب و همراهی اقشار مردم با امام مشاهده می شود. استفاده از این عنصر ادامه یافت تا اینکه فضا برای برگزاری مصاحبه هایی فراهم شد و همان طور که امام در مصاحبه با خبرنگاران خارجی در پاسخ به سوالاتی در مورد بازگشت ایشان به ایران می فرمایند:

«در مورد زمان برگشت به ایران در فرصت مناسب تصمیم می گیرم اما از این مکان (پاریس، نوفل لوشاتو) می توانم صدایم و صدای مردم ایران را بهتر به گوش جهانیان برسانم».

همچنین در مجموع تعداد ۱۵۴ مصاحبه از سوی امام (ره) با رسانه ها و خبرگزاری های خارجی در طی سال های ۱۳۳۱، ۱۳۴۷، ۱۳۵۴، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸ و ۱۳۵۹ انجام شد که بیشترین تعداد آن با ۱۳۵ مصاحبه در سال ۱۳۵۷ است. قسمت بیشتر این مصاحبه ها در فضای پرشور و حرارت انقلابی برای مردم ایران و خبرسازی تحولات ایران برای رسانه های جهان صورت گرفته است. این موارد در بخش تحلیل محتوایی کیفی با توجه به مقوله های بیان شده به تفصیل توضیح داده خواهد شد.

لازم به ذکر است که برای تحلیل جامع از صحیفه امام و محورهای مورد تاکید ایشان طی سال‌های قبل و بعد از انقلاب اسلامی، باید سخنرانی‌ها و بیانات، مصاحبه‌ها، پیام‌ها و نامه‌ها و سایر بخش‌های این اثر ارزشمند را مورد بررسی قرار داد. این امر به این دلیل است که ممکن است برخی از مبانی فکری و تصمیمات سیاسی و غیرسیاسی امام در قالب‌های دیگر مورد تاکید بیشتری قرار گرفته باشد. لذا مطرح شدن پایین‌تر یک موضوع در قالب پیام، دلیل بر کم‌اهمیت بودن آن در نزد امام (ره) نیست و ممکن است آن موضوع خاص در قالب سخنرانی یا مصاحبه بیشترین تعداد تاکید را به خود اختصاص داده باشد. در این بخش با توجه به رسالت پژوهش، به تحلیل محتوای کمی و کیفی محورهای چندگانه مطرح شده در صحیفه امام در قالب مصاحبه و پیام پرداخته می‌شود.

شماره ۵: جدول محورهای سیاسی مورد تاکید در پیام‌های صحیفه امام خمینی (ره)

ردیف	موضوع	تعداد	تکرار
۱	سیاسی بودن دین اسلام، مطرح کردن مسائل سیاسی در خطبه‌های نماز جمعه، افزایش آگاهی سیاسی مردم از مسائل کشور و جهان از سوی خطبا در مراسم دینی و عبادی	۱۳۵۸	۲

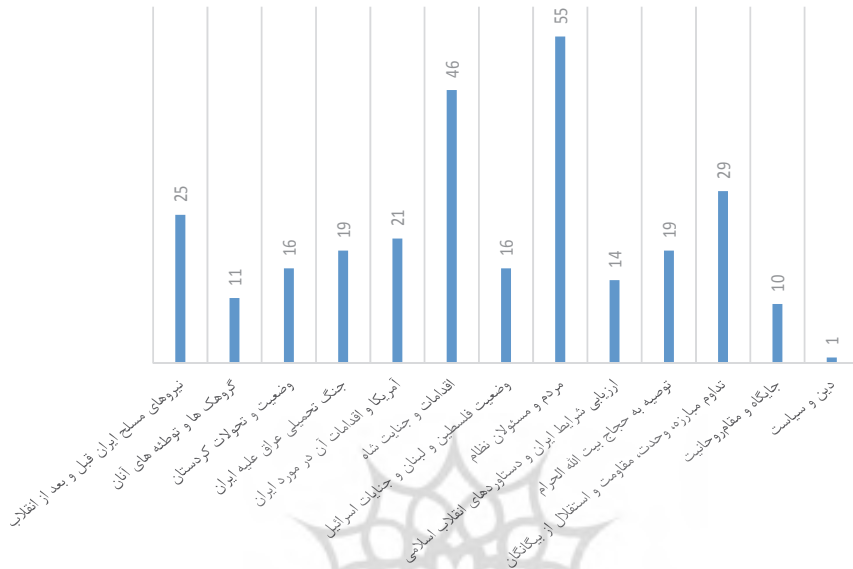
۱۰	۱۳۵۷، ۱۳۴۹، ۱۳۴۲ ۱۳۶۸، ۱۳۶۷، ۱۳۵۸،	تهران، نجف، پاریس، قم	حفظ احترام روحانیون، حفظ آرامش و جلوگیری از بی احترامی به مراجع و علما، آمادگی حوزه های علمیه برای پذیرش مسئولیت، در معرض خطر بودن اسلام و روحانیت، حفظ ارکان فقه و اصول در حوزه ها با عنایت به روش های جدید، رسالت سنگین روحانیت به عنوان سربازان امام زمان(ع)، آمادگی روحانیون جهت شرکت در افتتاح مجدد مراکز نظامی و اداری، رسالت سنگین حوزه های علمیه، توجه به خطر روحانی نمایان و تحجرگرایان	جایگاه و مقام روحانیت
۲۹	۱۳۵۸، ۱۳۵۷، ۱۳۵۶، ۱۳۵۴، ۱۳۴۶، ۱۳۵۹ ۱۳۶۸، ۱۳۶۶، ۱۳۶۳، ۱۳۶۱، ۱۳۶۰	نجف، پاریس، تهران، قم	استمرار مبارزه تا قطع وابستگی، لزوم تداوم مبارزه، آماده سازی مردم برای نبرد، مبارزه در جهت زدودن دشمنان اسلام، استمرار مبارزه علیه مستکبرین تا قطع وابستگی و عدم خودباختگی در برابر شرق و غرب، استقلال راس تمام برنامه های دولت و ملت، استقلال همه جانبه، وحدت رمز پیروزی، مقاومت مردم نویدبخش پیروزی، پرهیز از تفرقه، همبستگی ملت های اسلامی، وحدت کلمه و دفاع از کشور	تناوم مبارزه، وحدت، مقاومت و استقلال از بیگانگان.
۱۹	۱۳۵۹، ۱۳۵۸، ۱۳۵۷، ۱۳۵۶، ۱۳۶۰، ۱۳۶۳، ۱۳۶۲، ۱۳۶۱، ۱۳۶۰، ۱۳۶۷، ۱۳۶۶، ۱۳۶۵	نجف، پاریس، تهران، قم	اعلام برائت از مشرکین، وظایف خطیر سرپرستان حجاج، تاکید بر تفاهم و برابری میان مسلمین، حفظ وحدت کلمه و همبستگی در مراسم سیاسی - عبادی حج، وحدت در مبارزه علیه اسرائیل، شکستن بت ها و قدرت های شیطانی بزرگ زمان، بیان مصائب مسلمین و کشتار زائرین ایرانی، آمادگی جهان اسلام برای دفع تجاوز احتمالی دشمن و نکاتی در مورد قبول قطعنامه ۵۹۸	توصیه به حجاج بیت الله الحرام

۱۴	۵۵	۱۶	<p>۱۳۵۸، ۱۳۵۷، ۱۳۵۵، ۱۳۵۴ ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۰</p>	<p>۱۳۶۰، ۱۳۵۹، ۱۳۵۸، ۱۳۵۷ ۱۳۶۴، ۱۳۶۳، ۱۳۶۲، ۱۳۶۱ ۱۳۶۸، ۱۳۶۷</p>	<p>۱۳۴۶، ۱۳۴۲، ۱۳۵۵، ۱۳۵۲، ۱۳۵۱ ۱۳۶۱، ۱۳۶۰، ۱۳۵۹، ۱۳۵۸، ۱۳۵۷</p>	<p>نجف، تهران، پاریس، قم</p>	<p>تهران، قم</p>	<p>قم، نجف، پاریس، تهران</p>	<p>ارزیابی مسائل انقلاب اسلامی و تجلیل از نقش مردم، پیشرفت‌های انقلاب، شرایط عمومی ایران تحت رژیم شاه، موقعیت ایران در سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی، رشد سیاسی ملت، راهپیمایی‌ها در جهت حمایت از نظام سیاسی اسلامی، سیاست‌های کلی نظام در دوران بازسازی</p>	<p>توصیه‌ها در قالب تذکراتی چندگانه به مردم و مسئولان نظام، انتخابات مجلس شورای اسلامی، انتخابات ریاست جمهوری، انتخابات مجلس خبرگان رهبری، تحریم شایعه‌سازی و تضعیف دولت، بیان ویژگی‌های مجلس شورا، وظایف مردم و مسئولان در قبال یکدیگر، خودداری از طرح مسائل مخالف با مصالح کشور از سوی مسئولان و اصحاب رسانه، پرهیز از اختلافات، قانون اساسی معیار حل اختلافات، طرح سیاست‌های کلی نظام</p>	<p>اهمیت قدس و لزوم مبارزه با رژیم اشغالگر، حملات اسرائیل به لبنان و فلسطین، معرفی اسرائیل به عنوان جرثومه فساد و غده سرطانی، روز قدس روز قیام مسلمین علیه مفسدین، ترغیب مسلمانان جهان به اتحاد بر ضد اسرائیل، جنگ سوم اعراب و اسرائیل، روابط رژیم شاه با رژیم صهیونیستی، صلح کمپ دیوید به منزله خیانت به اسلام و مسلمانان</p>	<p>ارزیابی شرایط ایران و دستاوردهای انقلاب اسلامی</p>	<p>مردم و مسئولان نظام</p>	<p>وضعیت فلسطین و لبنان و جنایات اسرائیل</p>
----	----	----	--	---	--	------------------------------	------------------	------------------------------	--	--	--	---	----------------------------	--

<p>۱۹</p> <p>۱۳۶۳، ۱۳۶۲، ۱۳۶۱، ۱۳۶۰، ۱۳۵۹، ۱۳۵۸ ۱۳۶۷، ۱۳۶۶، ۱۳۶۵، ۱۳۶۴</p>	<p>تهران، قم</p>	<p>جنگ تحمیلی و لزوم اتحاد کشورهای اسلامی، حمایت ابرقدرت ها از از متجاوز، بررسی ابعاد و علل جنگ، جنایات صدام و آمریکا در ایران، همیستگی منافقین با حزب بعث عراق، دعوت مردم و ارتش عراق به قیام علیه رژیم بعثی، لزوم حضور فعال در جبهه ها، قبول قطعنامه، بازسازی مناطق جنگ زده</p>	<p>جنگ تحمیلی عراق علیه ایران</p>
<p>۲۱</p> <p>۱۳۵۹، ۱۳۵۸، ۱۳۵۷، ۱۳۴۸ ۱۳۶۱</p>	<p>تهران، پاریس</p>	<p>اختلاف افکنی میان مسلمانان از اهداف مهم آمریکایی ها، تشریح جنایات آمریکا، حمایت از اشغال لانه جاسوسی، رد ملاقات نمایندگان اعزامی کارتر به ایران، حمله نظامی آمریکا به طبرستان مخالف موازین و قراردادهای بین المللی، خیانت استعمار در ایجاد فاصله میان طبقه جوان و مسائل اسلامی، اشتباه بزرگ کارتر، عدم نگرانی از قطع رابطه با آمریکا</p>	<p>آمریکا و اقدامات آن در مورد ایران</p>
<p>۴۶</p> <p>۱۳۵۰، ۱۳۴۹، ۱۳۴۶، ۱۳۴۳، ۱۳۴۱ ۱۳۵۱، ۱۳۵۴، ۱۳۵۳، ۱۳۵۲، ۱۳۵۱ ۱۳۵۸، ۱۳۵۷</p>	<p>تهران، نجف، پاریس، قم</p>	<p>افشای ماهیت اقدامات شاه مانند فرارندم، انقلاب سفید، کاپیتولاسیون، لایحه انجمن های ایالتی و ولایتی؛ اقدام رژیم در اهانت به مراجع و علما و کوشش در جهت اسلام زدایی، فریبکاری های شاه، اقدامات شاه در سرکوب مردم بی دفاع، جشن های ۲۵۰۰ ساله شاهنشاهی، تلاش جهت استرداد شاه</p>	<p>اقدامات و جنایت شاه</p>

۱۶	۱۳۵۹، ۱۳۵۸، ۱۳۵۷	پاریس، تهران	دعوت از مردم کردستان برای همکاری با جمهوری اسلامی، غیرقانونی اعلام کردن حزب دمکرات کردستان، افشای ماهیت سران گروهک‌ها در کردستان و لزوم هشیاری علما و روحانیون، هماهنگی ارتش و سپاه در سرکوبی آشوب کردستان، اعلام پشتیبانی از مردم کرد، پرهیز از اختلافات در منطقه کردستان، پایان دادن به غائله پاره	وضعیت و تحولات کردستان
۱۱	۱۳۵۶، ۱۳۵۹، ۱۳۵۸، ۱۳۵۷، ۱۳۶۲، ۱۳۶۱، ۱۳۶۰	نجف، تهران، پاریس، قم	توطئه‌های منحرفین و گروهک‌ها در آستانه برگزاری انتخابات و فراندنم، شرکت در انتخابات برای مقابله با توطئه‌ها، هشدار به توطئه‌گران، ابراز تنفر از خائنین و منحرفین، تلاش مذبوحانه گروهک‌ها در اقدام علیه اسلام و انقلاب، محکومیت منافقین و توده‌ای‌ها، تاکید بر اسلامی بودن جریان‌ها	گروهک‌ها و توطئه‌های آنان
۲۵	۱۳۶۰، ۱۳۵۹، ۱۳۵۸، ۱۳۵۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۷، ۱۳۶۴، ۱۳۶۱	تهران، قم	پیوستن نیروهای مسلح به ملت، لزوم بازگشت نیروهای انتظامی به مراکز حفاظتی، وظایف متقابل ارتش و مردم، هماهنگی قوای نظامی و غیرنظامی در حفظ امنیت کشور، لزوم رعایت سلسله مراتب- وحدت فرماندهی و اطاعت از فرماندهان در نیروهای نظامی، توجه و درایت در عدم نفوذ عناصر جاسوس و ضدانقلاب در سنگرها	نیروهای مسلح ایران قبل و بعد از انقلاب

شماره ۶: نمودار مقایسه ای محورهای سیاسی پیام های امام خمینی(ره)

تحلیل محتوایی کیفی محورهای سیاسی پیام های امام(ره)

پیوند دین و سیاست همواره در مبانی فکری و سیاسی امام خمینی (س) به عنوان یک اصل اساسی مورد توجه بوده که در بیانات امام در جمع اقشار مردم و مسئولان این اصل تاکید شده است و در یک مورد در سال ۱۳۵۸ نیز به مناسبت عید سعید فطر به آن اشاره کردند. امام (ره) در این پیام، اسلام را دینی سیاسی می داند که جلوه های سیاست بوضوح در آن دیده می شود. امام در این پیام، ترس و وحشت اجانب از اسلام را عاملی برای طرح تز استعماری «اسلام منهای سیاست» می داند. (صحیفه امام، ج ۸، ص ۱۲)

امام(ره) بیشترین توصیه ها و تاکیدات خود در مورد روحانیت در حوادث قبل از انقلاب و اوایل انقلاب مطرح کرده اند. این امر بیشتر به دلیل نقش روحانیت در هدایت مردم در سال های منتهی به پیروزی انقلاب اسلامی و از طرفی دیگر به دلیل ایفای نقش روحانیت در مدیریت مراکز اداری، نظامی و سیاسی نظام نوپای بعد از انقلاب بود. بنابراین امام همواره نگاه انتقادی خود را به این قشر حفظ کرده و به روحانیون رسالت سنگین آنان را متذکر می شدند. یکی از

موارد تأکیدی امام، حفظ احترام مراجع و روحانیون واقعی و توجه به خطر روحانی نمایان و تحجرگرایان بود. اهمیت این تأکید به حدی است که امام در سال ۱۳۶۷ پیامی در قالب منشور روحانیت منتشر می‌نماید و در آن به بیان رسالت حوزه‌های علمیه و نقش روحانیون در جامعه می‌پردازد. در این راستا، امام مسئله کتاب آیات شیطانی را کاری حساب شده برای زدودن ریشه‌های دین و دینداری و در راس آن اسلام و روحانیت می‌داند و هشجاری بیش از پیش روحانیون و اقشار جامعه را حفاظت از حوزه‌ها طلب می‌کند. (صحیفه ج ۲۱: ۲۷۳)

واژگان مبارزه، مقاومت، وحدت، استقلال و واژگانی در این راستا بکرات در بیانات، مصاحبه‌ها و پیام‌ها تأکید شده است. این‌ها واژگانی انقلابی و برانگیزاننده برای اقدام در مقابل رژیم شاهنشاهی، دفاع در موقعیت جنگ تحمیلی، وحدت در حفظ شرایط داخلی و دستاوردهای انقلاب هستند. بیشترین تأکیدات امام در این باره در سال‌های قبل از انقلاب و هنگام جنگ تحمیلی عراق علیه ایران بود. اهمیت این امر در نزد امام به گونه‌ای بود که ایشان سال ۱۳۶۶ را به پیروی از اخوت پیامبر اکرم (ص) و حضرت علی (ع) سال «وحدت و برادری» نام نهادند. (صحیفه ج ۲۰: ۲۳۲)

مهمترین تأکید امام (ره) در توصیه و پیام‌هایشان به حجاج بیت الله الحرام و سرپرستان حجاج، اعلام براءت از مشرکین بوده است. این مهم همواره در بحث‌هایشان مطرح می‌شد. امام در این طیف از پیام همواره وظایف مسلمانان را کنگره عظیم سیاسی - عبادی حج بیان کرده و مسلمانان را متوجه سیاست‌های تفرقه برانگیز خارجی‌ان و کشورهای بیگانه می‌کردند. امام در این پیام‌ها بر شناخت محتوای سیاسی، عبادی و اجتماعی حج، توأم بودن دین و سیاست، حفظ وحدت و همبستگی، وحدت در مبارزه علیه اسرائیل، به اهتزاز درآوردن پرچم توحید در مقابل بت پرستان و مستکبرین، اجتماع در حق و توحید کلمه و کلمه توحید تأکید داشتند. بیشترین پیام‌های امام در توصیه به حجاج و اعلام براءت از مشرکین سال‌های ۱۳۵۸ و حوادث مربوط به کشتار زائران ایرانی در سال ۱۳۶۶ بوده است.

همچنین امام هر ساله در سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی یا سالروز تاسیس جمهوری اسلامی پیام‌هایی را در راستای ارزیابی از شرایط کشور و پیشرفت‌ها و دستاوردهای انقلاب ارائه می‌دادند. البته این کار از سوی امام در شرایط دوران رژیم پهلوی در قالب ارزیابی سیاست‌های این رژیم و کارنامه سیاسی آن انجام می‌گرفت. این مهم به تناوب در میان پیام‌های موجود در صحیفه امام

دیده می‌شود. امام در قالب ارزیابی از شرایط کشور و پیشرفت‌ها یا ضعف‌های موجود توصیه‌هایی را به طور کلی و اختصاصی با توجه به موضوع خاص آن صادر می‌کردند.

با توجه به اوضاع سیاسی و شرایط داخلی ایران و نوپا بودن نظام حاکمیتی اسلامی و انقلابی، توصیه به مردم و مسئولان رده‌های حاکمیتی در اولویت پیام‌های امام (ره) بوده است. این امر نشان از اهمیت این امور در نزد امام و حساسیت خاص ایشان به اوضاع داخلی کشور و سروسامان دادن به آن و تاثیرگذاری در خارج از مرزها دارد. به دلیل اهمیت نظم بخشی به امور سیاسی کشور و نظام اسلامی در مناسبت‌های مختلف بویژه در برهه‌های قبل از انتخابات مجلس شورای اسلامی، انتخابات ریاست جمهوری و انتخابات مجلس خبرگان رهبری، پیام‌هایی را در قالب توصیه‌هایی چندگانه در توصیف و شرح ویژگی‌ها و وظایف نمایندگان مذکور و وظایف و حق مردم در مقابل مسئولان شاهد هستیم. بیشتر این پیام‌ها مربوط به اوایل انقلاب می‌باشد که حاکی از شکل‌گیری اولین دوره‌های انتخابات در زمینه‌های مختلف است و حساسیت اوضاع را نزد امام نشان می‌دهد. بیشترین تأکیدات امام در این بخش به سمت نمایندگان مجلس شورای اسلامی متمایل است. امام، مجلس را «خانه واقعی ملت» می‌داند و بر اسلامی- ملی بودن و اتکای آن به آرای مردم تأکید می‌کند. تبیین جایگاه هر یک از قوای سه‌گانه و پست‌های سیاسی و مدیریتی، حفظ شئون اخلاقی- اسلامی کاندیداها در تبلیغات انتخاباتی، اهمیت تبلیغات در داخل و خارج کشور و لزوم هشیاری مردم و مسئولان همواره مایه اصلی پیام‌های امام را در این زمینه تشکیل می‌دهد.

مسأله اعراب و اسرائیل از سال‌های ۴۲ زمانی که امام فعالیت‌های سیاسی خود را آغاز کرد به عنوان دغدغه‌ای برای ایشان مطرح بود. ایشان به روابط محمدرضا شاه پهلوی با رژیم صهیونیستی و ایجاد سازمان امنیتی ساواک تحت تاثیر و تعلیم این رژیم انتقاد می‌کردند. موضع بعدی امام درباره اعراب اسرائیل به جنگ سوم اعراب و اسرائیل مربوط می‌شود که طی پیام‌هایی مسلمانان جهان را به مبارزه با صهیونیسم و تلاش برای آزادی فلسطین فرا می‌خواند. امام مردم را به نهراسیدن از قدرت پوشالی مدافعان صهیونیسم و اسرائیل دعوت می‌کند. امام در این زمینه می‌فرماید:

گماشتن این جرثومه فساد در قلب کشورهای اسلامی تنها برای سرکوب ملت عرب نمی‌باشد، بلکه خطر و ضرر آن متوجه همه خاورمیانه است. نقشه‌ای برای استیلا

و سیطره صهیونیسم بر دنیای اسلام و استعمار بیشتر سرزمین‌های زرخیز و منابع سرشار کشورهای اسلامی می‌باشد و فقط با فداکاری، پایداری و اتحاد دولت‌های اسلامی می‌توان از شر این کابوس سیاه استعمار رهایی یافت. (صحیفه ج ۳: ۲).

امام (ره) همچنین صلح کمپ دیوید را به منزله خیانت سادات به اسلام و مسلمین ارزیابی می‌کند. یکی از رهنمودها و پیام‌های امام در مبارزه با رژیم شاه، به دلیل همکاری با اسرائیل بوده است. به گفته امام (ره):

در شرایطی که مسلمانان جهان برای آزادی فلسطین و سرزمین‌های خود جانفشانی می‌کنند، شاه جمعیت کثیری از علماء، فضلا، اساتید برجسته حوزه‌های علمیه و بسیاری دیگر از روشنفکران ایرانی را به زندان و تبعید کشیده و تحت وحشیانه‌ترین شکنجه‌ها قرار داده است. می‌توان گفت این صحنه سازی‌ها و دستگیری‌ها برای سرگرم کردن ملت ایران به مصیبت‌های خود و دور نگه داشتن اذهان از جنگ ملت اسلام با اسرائیل است... (صحیفه ج ۳: ۶-۵).

ماهیت رژیم پهلوی و اقدامات و جنایات صورت گرفته از سوی نظام غیرقانونی سلطنت به تعبیر امام (ره) و تلاش این رژیم در هدم و تخریب اسلام و مذهب یکی از دلایل اصلی شکل گیری انقلاب اسلامی ذکر می‌شود. امام همواره در طول زندگی سیاسی خود نقش آگاهی بخش و هدایتگر جریان انقلابی مردم در مبارزه با رژیم شاه را بر عهده داشتند. افشای ماهیت و عملکرد رژیم پهلوی در سیاست‌ها و برنامه‌هایی همچون رفراندم، انقلاب سفید، لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی، لایحه کاپیتولاسیون، جشن‌های ۲۵۰۰ ساله شاهنشاهی، ستمکاری‌های رژیم در مبارزه با مردم بی دفاع و روحانیت، رابطه با رژیم اسرائیل، غیرقانونی بودن نظام سلطنتی و دولت‌های روی کار آمده در این نظام همواره در راس بیانات، پیام‌ها و مصاحبه‌های امام قرار داشته است. یکی دیگر از مهم‌ترین انتقادات امام به عملکرد شاه در اعتراض به تاسیس حزب رستاخیز می‌باشد که آن را به صورت تحمیلی و مخالف با قانون اساسی و موازین بین‌المللی می‌داند. بیشترین تمرکز امام در سال‌های ۱۳۴۱-۱۳۴۲ و سال‌های نزدیک به پیروزی انقلاب به افشای ماهیت رژیم شاه اختصاص یافته است.

امام یکی از خیانت‌های استعمار در ایران را «ایجاد فاصله میان طبقه جوان و مسائل اسلامی»

می‌داند. در این راستا باید گفت که امام از سیاست‌های آمریکا در ایران که به وسیله رژیم شاه اجرا و عملی می‌شد انتقاد می‌کرد. تشریح جنایات آمریکا در ایران یکی از محورهای سیاسی پیام‌های امام را تشکیل می‌دهد که با توجه به برهه‌های زمانی خاص شاهد پیام‌ها، مصاحبه‌ها و سخنرانی‌هایی در این زمینه هستیم. جنبه دیگر از فعالیت‌های سیاسی امام در قالب پیام در هشدار به دولت آمریکا در ماجرای گروگانگیری سفارت آمریکا در ایران است که از آن به اشغال لانه جاسوسی یاد می‌شود. امام در این ماجرا از اقدام انقلابیون حمایت کرده و به سیاست‌های کارتر انتقاد می‌کند و استرداد شاه را تنها راه آزاد کردن گروگان‌ها اعلام می‌نماید.

پافشاری امام درباره شرط اعلام شده به گونه‌ای است که ملاقات هیات نمایندگان اعزامی کارتر به ایران را برای مذاکره در مورد گروگانگیری رد می‌کند و ملاقاتی این چنین را از سوی سایر مقامات ایرانی ممنوع اعلام می‌کند. امام به سیاست حمله به طیس کارتر انتقاد کرده و آن را یکی از اشتباهات بزرگ کارتر می‌داند و دلیل آن را شرکت کارتر در دور بعدی انتخابات ریاست جمهوری آمریکا بیان می‌کند. همچنین امام در سال‌های بعد از انقلاب نیز به مقتضای زمان و حوادث، پیام‌هایی را در مورد اقدامات آمریکا نسبت به ایران از جمله درباره حمایت آمریکا از صدام در حمله به ایران صادر کردند.

بیشترین پیام‌های امام در رابطه با عملکرد دولت عراق و جنگ تحمیلی در فاصله سال‌های ۱۳۵۹ تا سال‌های پایانی عمر شریف ایشان به مقتضای تداوم جنگ میان دو کشور است. ایشان طی سال‌های جنگ همواره خطر اغتشاش گروهک‌ها، هشدار به رژیم بعثی در تجاوز به خاک ایران، حفظ خونسردی و برخورد با شایعه‌سازان، بی‌طرفی رسانه‌ها در خبررسانی از جنگ، پیام به ارتش و ملت عراق برای قیام علیه رژیم بعثی، لزوم بازسازی مناطق جنگ زده، دستورات لازم برای زمان جنگ و بررسی ابعاد و علل جنگ را در پیام‌های خود مورد توجه خاص قرار می‌داد.

مسئله تحولات کردستان یکی از رویدادهای مهم ایران در روزهای پایانی رژیم شاه و سال ۱۳۵۸ را نشان می‌دهد که در پیام‌های امام نیز منعکس شده است. ایشان در این راستا بر سرکوبی اشرار در کردستان، افشای ماهیت سران گروهک‌ها در منطقه، هشدار به ضد انقلاب و لزوم وحدت مردم مسلمان و برادران و خواهران کرد در پایان دادن به این حوادث تأکید داشتند و پیام‌هایی در این خصوص در خطاب به مردم منطقه صادر کردند. یکی از پیام‌های مهم امام

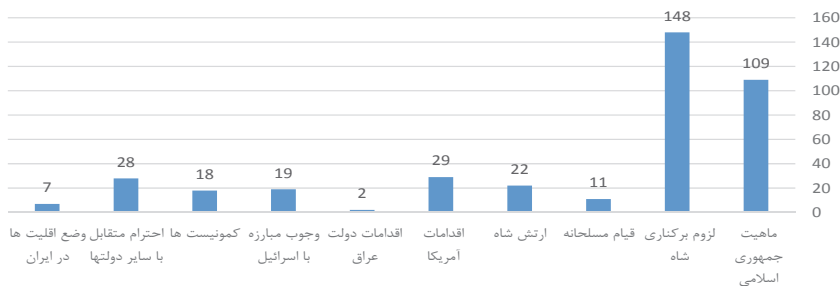
در ختم این ماجرا، پیام «پایان دادن به غائله پاره» بود که در تاریخ ۱۳۵۸/۵/۲۷ صادر شد. یکی از دغدغه‌های امام در این تحولات، لزوم هشیاری قوای نظامی و انتظامی و هماهنگی سپاه و ارتش در سرکوبی اشراک بود. همچنین امام طی چند پیام حمایت‌های خود را از مردم مسلمان منطقه در همراهی با نیروهای نظامی و دولتی در بازسازی اوضاع اعلام کردند.

هشدار در مورد گروهک‌ها و توطئه‌های منحرفین در تخریب اوضاع و نابودی انقلاب اسلامی نوپا و ابراز تنفر از خائنین و منحرفین یکی از سیاست‌های امام در این زمینه است. ایشان، یکی از مهمترین توطئه‌های بدخواهان را استفاده منحرفین از سادگی برخی از افشار می‌داند و با توجه به این هدف، لزوم پرهیز از اختلاف و تفرقه را متذکر می‌شود.

نظر امام در مورد ارتش به دو بخش قبل و بعد از انقلاب تقسیم می‌شود: در این راستا، ارتش قبل از انقلاب از دیدگاه امام مجری اوامر شاهانه و تعلیم دیده رژیم صهیونیستی و آمریکاست اما در سال‌های نزدیک به انقلاب نوعی همدلی و همراهی را در جمعی از افسران و سربازان نسبت به جو انقلابی مشاهده می‌کند. نیروهای مسلح در سال‌های بعد از انقلاب شامل سپاه و ارتش همواره مورد عنایت‌های امام بودند. نقش این دو ارگان در زمان صلح و جنگ (مانند جنگ تحمیلی عراق علیه ایران) به گونه‌ای است که امام دو روز در تقویم را به این دو ارگان اختصاص داده است. هشدارها و توصیه‌های امام به این دو نهاد در قالب پیام‌های اختصاصی صادر می‌شده است. ایشان در این پیام‌ها بر لزوم حفظ نظم و انضباط، اطاعت از فرماندهان، وحدت فرماندهی، هماهنگی قوای نظامی و غیرنظامی، هشیاری نسبت به نفوذ جاسوسان و عناصر ضد انقلاب تاکید می‌کردند.

شماره ۷: نمودار مقایسه‌ای محورهای سیاسی مصاحبه‌ها و گفتگوهای امام خمینی (ره)

نمودار فراوانی محورهای سیاسی نهفته در مصاحبه‌ها و گفتگوهای صحیفه

شماره ۸: جدول عناوین و محورهای مصاحبه‌ها و گفتگوهای امام خمینی(ره)

عناوین و محورها	مباحث مهم و مورد تأکید محورها	خبرگزاری‌ها	مکان مصاحبه	سال	تعداد
علل شکل‌گیری انقلاب اسلامی، ماهیت جمهوری اسلامی و آینده آن	اقدامات شاه، دخالت‌های بیگانگان، برقراری حکومت اسلامی، انکای جمهوری اسلامی به رای عمومی و قوانین اسلامی، حق مردم در تعیین سرنوشت خود	- مجله هفتگی آمستردام هلند و رادیو- تلویزیون هلند - خبرنگاران اروپایی از کشورهای ایتالیا، آلمان، اسپانیا، فرانسه، اتریش، سوئیس و... - مجله آمریکایی نیوزورلد ریپورت - نماینده سازمان عفو بین‌الملل	تهران، پاریس، نجف	۱۳۵۷، ۱۳۵۸	۱۰۹
لزوم برکناری شاه و برچیده شدن نظام غیرقانونی سلطنتی	افشای جنایات شاه، برکناری شاه به عنوان خواسته اصلی ملت، غیرقانونی بودن نظام سلطنتی، تلاش شاه برای ازبین بردن اسلام	- تلویزیون ان. بی. سی آمریکا - مجله القومی العربی - روزنامه انگلیسی آیزورر - روزنامه لبنانی النهار - نمایندگان حرکه المحرومین لبنان	قم، تهران، نجف، پاریس	۱۳۵۷، ۱۳۳۱، ۱۳۵۸	۱۴۸
قیام مسلحانه	تأکید بر مسالمت‌آمیز بودن مبارزه انقلابی، ضرورت تجدیدنظر در مورد مسلحانه شدن قیام در صورت مقاومت شاه و افزایش جنایات‌ها	- روزنامه لوژورنال فرانسه - تلویزیون بی. بی. اس آمریکا - رادیو لوکزامبورگ - نشریه لبنانی امل - روزنامه آمریکایی بالتیمورسان	پاریس	۱۳۵۷	۱۱
ارتش شاه	عدم توانایی ارتش در حفظ شاه، عدم تأثیر دولت نظامی و سرکوب ارتش در قیام مردمی، پیوستن بخش‌هایی از ارتش به ملت	- روزنامه فایننشال تایمز - گفتگو با اوریانا فالاجی - مصاحبه با ریچارد کاتم - مصاحبه با کلود شابه و زاک روپیر - روزنامه اکسپرس	پاریس	۱۳۵۷	۲۲
اقدامات آمریکا علیه ایران	جنایت‌ها و اقدامات آمریکا در ایران، بهره‌برداری از تمام منابع کشور با استفاده از مهره شاه، استرداد شاه لازمه آزادی گروگان‌ها، عدم دخالت آمریکا در ایران شرط برقراری رابطه با این کشور، مقاومت در برابر آمریکا به منزله سمبل استکبار جهانی	- مجله آفریقای جوان - روزنامه اکونومیست - مجله ترقی - روزنامه‌های اطلاعات و کیهان - رادیو پایبولار - نشریه اوتینا - خبرگزاری وفا - آژانس سیگما	تهران، نجف، پاریس	۱۳۵۸، ۱۳۵۷	۲۹
اقدامات دولت عراق نسبت به ایران	- سرنوشت جنگ ایران و عراق - اعتراض به اخراج روحانیون از عراق	- روزنامه تمیو - مجله اشترن	تهران، نجف	۱۳۵۹، ۱۳۵۴	۲
وجوب مبارزه با اسرائیل و ضرورت همکاری با فلسطینی‌ها	عدم ارتباط با اسرائیل، غاصب بودن رژیم صهیونیستی و اعلام حمایت از مردم فلسطین، محکوم کردن قرارداد کمپ دیوید	- گفتگو با خورشید احمد - مصاحبه با حسنین هیکل - مصاحبه با الیزابت تارگود - روزنامه یونانی توووما - هفته‌نامه ساندی تلگراف	تهران، نجف	۱۳۴۷، ۱۳۵۸	۱۹
عدم همکاری با شوروی و کمونیست‌ها	عدم دخالت شوروی در ایران پس از سرنگونی شاه، عدم سازش با کمونیسم، ماهیت غیرتوحیدی کمونیسم	- روزنامه آلمانی دنیای سوم - خبرگزاری رویترز - روزنامه فیگارو - خبرگزاری آسوشیتدپرس	پاریس، تهران	۱۳۵۷، ۱۳۵۸	۱۸
احترام متقابل در رابطه با سایر دولتها	روابط عادلانه با سایر کشورها، عدم مداخله سایر کشورها در ایران، احترام متقابل در رابطه با سایر دولتها	- مجله آلمانی اشپیگل - رادیو، تلویزیون ژاپن - نشریه البیرق - مجله ویکلی مگزین	تهران، پاریس	۱۳۵۷، ۱۳۵۸	۲۸
وضع اقلیت‌ها در ایران	آزادی اقلیت‌ها در امور مذهبی، احترام به اقلیت‌ها	- روزنامه استریت تایمز - و...	پاریس، تهران	۱۳۵۷، ۱۳۵۸	۷

- تحلیل محتوایی کیفی محورهای سیاسی مصاحبه‌ها و گفتگوهای امام (ره)

علل شکل‌گیری انقلاب اسلامی و ماهیت جمهوری اسلامی یکی از محورهای مهم در بیشتر مصاحبه‌های انجام شده از سوی امام خمینی (ره) می‌باشد. دغدغه بیشتر رسانه‌های دیداری- شنیداری و مطبوعاتی علل شکل‌گیری انقلاب اسلامی یا به تعبیری دیگر عوامل سقوط رژیم پهلوی در ایران و در مقابل، حکومت جایگزین آن بوده است. امام خمینی (ره) بخوبی این عوامل را برشمرده و در ادامه به توضیح نظام مورد نظر خود که به نوعی گواهی بر خواسته ملت بود، می‌پرداخت. حکومت بعد از رفتن پهلوی، حکومتی با عنوان جمهوری اسلامی و ملهم از حکومت پیامبر (ص) و امام علی (ع) بود. در واقع، مراجعه به آرای ملت، تعیین‌کننده شکل حکومت بود. امام راحل پیروزی ملت ایران را سرمشق خوبی برای سایر ملل ستمدیده جهان بویژه جهان عرب معرفی کردند و زمان این مهم را بسته به میزان آگاهی و درک ملت‌های آن‌ها دانسته‌اند. جمهوری اسلامی از نظر امام، نظامی است که در آن اسلام به عنوان یک دین و مذهب ترقی‌خواه مطرح می‌شود و با رژیم‌های دیکتاتوری و ظالم تحت لوای تجددخواهی به مردم ستم روا می‌دارند، مبارزه می‌کند. به طور کلی، جمهوری اسلامی مدنظر امام خمینی در مصاحبه‌های ایشان، محتوای سیاسی و اجتماعی رژیم سیاسی آینده این کشور را تشکیل می‌داد.

یکی از موارد و محورهای بسیار مهمی که موضوع اصلی تمام مصاحبه‌های امام را در سال ۱۳۵۷ تشکیل می‌داد، مسأله برکناری شاه به عنوان خواسته اصلی ملت ایران و غیرقانونی اعلام کردن نظام سلطنتی بود. امام همواره از لزوم برچیده شدن بساط نظام سلطنتی سخن می‌گفت و آن را نظام تحمیلی بر ملت ایران معرفی می‌کند. امام، پاریس را به عنوان بهترین مکان و مصاحبه را به عنوان بهترین برای رساندن صدای ملت ایران و افشای جنایت‌ها و خیانت‌های شاه در سطح جهانی می‌دانست. امام حضور شاه را در حکومت انتقالی یا غیرانتقالی به هیچ عنوان نمی‌پذیرفت و کنار آمدن با شاه را نوعی تسلیم و نشانه ضعف می‌دانست. سرنگونی شاه به عنوان یک هدف غیرقابل تغییر برای امام طی این سال‌ها مطرح بود. ایشان معتقد بود که شاه هزینه‌های هنگفتی را برای واپس‌گرا نشان دادن مذهب شیعه اختصاص داده است. نهضت و قیام عمومی ملت ایران از نظر امام بهترین راه حل برای سرنگونی رژیم فاسد بود. امام خمینی (ره) همواره بر مسالمت‌آمیز بودن مبارزه مردم با رژیم شاه تاکید داشت اما در

مواردی در پاسخ به سوال های خبرنگاران مسلحانه شدن قیام را بیان می کردند که اگر رژیم شاه مقاومت کند و به سرکوب مردم اقدام نمایند در مورد کاربرد نهایی جهاد مسلحانه در مقابله با رژیم تجدیدنظر خواهد کرد.

ارتش شاه یکی از مهمترین پایه ها و ارکان نظام سلطنتی محسوب می شد که هزینه ها و بودجه های هنگفتی به آن اختصاص داده می شد؛ اما امام (ره) به عدم توانایی ارتش در حفظ شاه تاکید داشت و ارتش شاه را دارای پایه های محکمی ارزیابی نمی کرد. یکی از سوال های خبرنگاران درباره تغییر سریع کابینه های دولت بخصوص نظامی شدن این دولت ها و برقراری حکومت نظامی در ایران بود. امام در پاسخ به این سوالات بر عدم تاثیر دولت نظامی و وجود آن ها به عنوان فریبکاری های شاه یاد می کرد. ایشان به این قائل بود که سرکوب و خشونت های هر چه تمام تر ارتش، مردم را در مبارزات خود علیه رژیم مصمم تر می سازد. امام در ماه های نزدیک به پیروزی انقلاب در مصاحبه های خود تاکید می کرد که نشانه هایی از بیداری در برابر مبارزات مردمی را در افسران و سربازان ارتش به رغم وابسته بودن کلیت ارتش به شخص شاه و دولت آمریکا می بیند.

آمریکا به عنوان یکی از مهم ترین حامیان رژیم و ژاندارم بودن ایران در منطقه از سوی آمریکا یکی از موارد انتقادی امام در مصاحبه ها بود. ایشان در مصاحبه به تشریح اقدامات آمریکا در ایران در رویدادهای تاریخی این کشور می پرداخت و هدف آمریکا را بهره برداری از منابع ایران با استفاده از مهره شاه می دانست. مصاحبه ی آزادی گروگان های آمریکایی در ایران یکی از مهمترین موضوعات مصاحبه های سال ۱۳۵۸ را به خود اختصاص داده است. امام استرداد شاه را عنوان لازمه آزادی گروگان ها مطرح می کرد و پیش شرط برقراری رابطه با آمریکا را بر مبنای عدم دخالت آمریکا در امور ایران معین کرد. ایشان همواره مردم ایران و جهان را به مقاومت در برابر آمریکا به منزله سمبل استکبار جهانی دعوت می کرد.

تنها یک مصاحبه با خبرنگاران خارجی در مورد جنگ تحمیلی عراق علیه ایران در تاریخ ۱۳۵۹/۷/۱۷ با عنوان سرنوشت جنگ انجام شد که امام در این مصاحبه بر پیروزی ملت ایران در دفاع از کشور و پذیرش شهادت با آغوش باز تاکید داشت. همچنین مخالفت با جنگ و طرفداری از صلح و گزارش بی طرفانه خبرنگاران در خبررسانی از وضعیت جنگ از سوی امام در این مصاحبه مطرح شد.

جنایت‌های اسرائیل در لبنان و فلسطین یکی از محورهایی است که در آثار و بیانات امام در قالب‌های مختلف نمود پیدا کرده است. ایشان در تمام مصاحبه‌های خود به طور محکم بر موضع خود مبنی بر قطع هر گونه ارتباط با اسرائیل در نظام جمهوری اسلامی تاکید می‌کند. همچنین مسلمانان ایران و جهان را به همراهی با مردم فلسطین و لبنان در مبارزه با اسرائیل فرا می‌خواند.

نظر امام درباره نظام سیاسی شوروی و همکاری با کمونیست‌ها بر این اصل بود که نظام جمهوری اسلامی به دلیل ماهیت اسلامی و توحیدی با ماهیت غیرتوحیدی کمونیسم شوروی در تضاد است و راهی برای آشتی این دو وجود ندارد و همچنین ایشان بیان می‌کنند که اقدامات و دخالت‌های شوروی در ایران بر همگان مشهود است. ایشان معتقد است که در نظام اسلامی راهی برای وجود عقاید کمونیستی به فضای سیاسی و اجتماعی یافت نمی‌شود.

یکی از اصول مهم سیاست خارجی امام (ره) که بخوبی تشریح گردید و به نوعی نشان از دغدغه‌های مصاحبه‌گران در این ارتباط است، اصل احترام متقابل در روابط ایران انقلابی با سایر کشورها می‌باشد. امام بر عادلانه بودن روابط با سایر کشورها تاکید دارد و در این زمینه به این نکته اشاره می‌کند که مردم ایران به کشوری دیگر ظلم نخواهند کرد و از طرفی دیگر ظلم پذیر هم نیستند. امام حتی در مورد آمریکا نیز بر این نکته تاکید دارند که اگر از دخالت در امور ایران دست بردارد و با رعایت احترام متقابل، می‌توان بین دو کشور ارتباط برقرار کرد و اسرائیل را در میان کشورها استثنایی می‌داند که امکان برقراری ارتباط با این کشور وجود ندارد. امام در پاسخ به سوال خبرنگاران مبنی بر وضع اقلیت‌های قومی و دینی در ایران در وضعیت پس از انقلاب اینگونه پاسخ می‌دهد که اقلیت‌ها در ایران در انجام مراسم دینی و مذهبی خود آزادند و به حقوق اقلیت‌های مذهبی احترام گذاشته خواهد شد.

در یک نگاه کلی، محورهای اصلی مصاحبه‌های امام بر اساس سوالات خبرنگاران رسانه‌های مختلف از سراسر جهان و ناشی از دغدغه‌های آن‌ها نسبت به تحولات ایران و تعیین نوع رابطه در آینده با یک کشور انقلابی بود و از طرفی دیگر، این سوالات برای امام نیز اهمیت داشت زیرا پاسخ به این سوالات نقش مهمی در روشن‌سازی افکار عمومی جهانی و تبیین مواضع امام به عنوان رهبری‌کننده جریان انقلابی داشت. امام در پاریس مصاحبه‌های بسیار مهمی با اشخاص سیاسی سرشناس و اصحاب رسانه و خبرنگاران خبرگزاری‌های مهم دنیا انجام داده بودند.

حجم بیشتری از مصاحبه های سال ۵۷ پیرامون سرنگونی شاه و تعیین نظام سیاسی آینده بود و مصاحبه های سال ۵۸ بیشتر به آزادی گروگان های آمریکایی در ایران اختصاص داشت.

شماره ۹: جدول تاریخ های مربوط به هر یک از ۲۱ جلد صحیفه امام خمینی (س)

ج ۱ - ۱۳۱۲ تا ۱/۸/۱۳۴۴	ج ۸ - ۸/۳/۱۳۵۸ تا ۱۶/۴/۱۳۵۸	ج ۱۵ - ۹/۴/۱۳۶۰ تا ۹/۱۱/۱۳۶۰
ج ۲ - ۲/۸/۱۳۴۴ تا ۱۶/۶/۱۳۵۲	ج ۹ - ۱۷/۴/۱۳۵۸ تا ۲۵/۶/۱۳۵۸	ج ۱۶ - ۱۰/۱۱/۱۳۶۰ تا ۳۱/۶/۱۳۶۱
ج ۳ - ۱۶/۷/۱۳۵۲ تا ۲۱/۷/۱۳۵۷	ج ۱۰ - ۲۶/۶/۱۳۵۸ تا ۱۶/۸/۱۳۵۸	ج ۱۷ - ۱/۷/۱۳۶۱ تا ۲۱/۴/۱۳۶۲
ج ۴ - ۲۲/۷/۱۳۵۷ تا ۲۵/۸/۱۳۵۷	ج ۱۱ - ۱۷/۸/۱۳۵۸ تا ۱۱/۱۰/۱۳۵۸	ج ۱۸ - ۲۲/۴/۱۳۶۲ تا ۱۳/۵/۱۳۶۳
ج ۵ - ۲۶/۸/۱۳۵۷ تا ۸/۱۱/۱۳۵۷	ج ۱۲ - ۱۲/۱۰/۱۳۵۸ تا ۱۵/۴/۱۳۵۹	ج ۱۹ - ۱۴/۵/۱۳۶۳ تا ۵/۱۲/۱۳۶۴
ج ۶ - ۹/۱۱/۱۳۵۷ تا ۱۹/۱/۱۳۵۸	ج ۱۳ - ۱۶/۴/۱۳۵۹ تا ۱/۱۱/۱۳۵۹	ج ۲۰ - ۶/۱۲/۱۳۶۴ تا ۲۹/۱۲/۱۳۶۶
ج ۷ - ۷/۳/۱۳۵۸ تا ۲۰/۱/۱۳۵۸	ج ۱۴ - ۲/۱۱/۱۳۵۹ تا ۸/۴/۱۳۶۰	ج ۲۱ - ۱/۱/۱۳۶۷ تا ۲۸/۲/۱۳۶۸

نتیجه گیری

رسالت این مقاله بررسی مهم ترین محورهای سیاسی نهفته در پیام ها، مصاحبه ها و گفتگوهای امام خمینی (ره) موجود در ۲۱ جلد از صحیفه امام با استفاده از روش تحلیل محتوای کمی و کیفی بوده است. مهم ترین محورهای سیاسی اثر ۲۱ جلدی امام در قالب عبارت در چند مقوله به صورت جداگانه مشخص گردیدند. مقوله های سیاسی موجود در پیام ها عبارتند از: دین و سیاست، جایگاه و مقام روحانیت، تداوم مبارزه، وحدت، مقاومت و استقلال از بیگانگان، توصیه به حجاج بیت الله الحرام، ارزیابی شرایط ایران و دستاوردهای انقلاب اسلامی، مردم و مسئولان نظام، وضعیت فلسطین، لبنان و جنایات اسرائیل، اقدامات

و جنایات شاه، آمریکا و دخالت های آن در ایران، جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، وضعیت و تحولات کردستان؛ گروهک ها و توطئه های آنان، نیروهای مسلح قبل و بعد از انقلاب. مقوله های سیاسی موجود در مصاحبه ها و گفتگوهای صحیفه امام (ره) به این شرح است: علل شکل گیری انقلاب اسلامی، ماهیت جمهوری اسلامی و آینده آن، لزوم برکناری شاه و برچیده شدن نظام غیرقانونی سلطنت، قیام مسلحانه، ارتش شاه، اقدامات آمریکا علیه ایران، اقدامات دولت عراق نسبت به ایران، وجوب مبارزه با اسرائیل و ضرورت همکاری با فلسطینی ها، عدم همکاری با شوروی و کمونیست ها، احترام متقابل در رابطه با سایر دولت ها وضع اقلیت ها در ایران. یافته های حاصله از این بررسی اهمیت برخی از موضوعات را به صورت اولویت در دیدگاه های امام نشان می دهد. بیشترین توجهات امام در بخش پیام ها به مقوله مردم و مسئولان رده بالا در نظام نوپای انقلاب اسلامی و همچنین افزایش ماهیت رژیم شاه و سرنگونی آن به عنوان پیش زمینه ورود به انقلاب اسلامی اختصاص یافته است. در بخش مصاحبه ها نیز دو محور بیشترین توجهات را به خود اختصاص داده است: لزوم برکناری شاه و ماهیت جمهوری اسلامی. ارتباط و شباهتی بین دو تا از مهم ترین محورهای سیاسی موجود در مصاحبه ها و پیام ها به چشم می خورد و این امر ناشی از این است که همواره سرنگونی نظام غیرقانونی سلطنتی و برکناری شاه به عنوان نماینده این نظام و لزوم استقرار حکومتی اسلامی بر مبنای آرای عمومی و با تکیه بر قوانین اسلامی و الهی یکی از بزرگترین دغدغه های ایشان در طول زندگی سیاسی و فعالیت های سیاسی شان بوده است و مبنای دیگر موجود در پیام ها، مصاحبه ها یا سخنرانی های ایشان به نوعی در ارتباط و تحت الشعاع این دو مورد مهم بوده است.

منابع

فارسی:

۱. امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۰). صحیفه امام خمینی (ره). جلدهای ۱ تا ۲۲. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره). (مجموعه نرم افزاری).
۲. ایمان، محمدتقی و محمودرضا نوشادی. (۱۳۹۰). «تحلیل محتوای کیفی». فصلنامه پژوهش، س ۳. ش ۲ صص ۱۵-۴۴.
۳. تبریزی، منصوره. (۱۳۹۳). «تحلیل محتوای کیفی از منظر رویکردهای قیاسی و استقرایی». فصلنامه علوم اجتماعی، ش ۶۴، صص ۱۰۵-۱۳۸.
۴. ساروخانی، محمدباقر. (۱۳۸۷). روش های تحقیق در علوم اجتماعی. تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۵. سیدامامی، کاووس. (۱۳۹۰). پژوهش در علوم سیاسی. تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی و دانشگاه امام صادق (ع). چاپ سوم
۶. منوچهری، عباس. (۱۳۸۷). رهیافت و روش در علوم سیاسی. تهران: انتشارات سمت.

انگلیسی:

1. Mayring, P. (2000). "Qualitative Content Analysis". Forum Qualitative Social Research, 1(2).
2. Neuman, Lawrence. (2000) social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches. Boston: Allyn and Bacon.
3. Wilkinson, David & Birmingham, Peter (2003). "Using Research Instruments: A Guide for Researchers". London: Routledge.